

חסידות פולין במאה ה־18 מצב המחקר וסקירה ביבליוגרפית

התנועה החסידית בצמחתה זכתה שלא זכתה כחוקפת השיא של התפשטותה — למחקר עשיר בכמות ובאיכות, מקיף ורציני. אם מן ההיבטים ההיסטוריים והחברתיים, הרעיוניים והחיים, אם בכיוריים טקסטואליים וכיבליוגרפיים, על חסידות פולין, שהיא זרית התחרשות העיקרית של החסידות במאה ה־18, חסרים עדיין מחקרי יסוד שיטתיים, שיפרשו את התמונה ההיסטורית, הביורפית והכינוולוגית במלואה, בצד סקירה וניתוח של ההתפתחויות הרעיוניות והדתיות בתוך פלגיה, חצריתה וזנביה המרובים. הסיבות האידאולוגיות והחברתיות, שגורמו לחוקרי החסידות לחתכו בעיקר בהדרתיה הראשונים של החסידות, תוך הפגנת עוינות וזלזול גלוי בחסידות המאה ה־18 (כניגוד גמור, אגב, להיסטוריוגרפיה החסידית האורתודוקסית, שהעדיפה, מסיבות הפוכות, את העיסוק בחסידות המאוחרת!), ראיות לעיון נפרד. עם זאת, ליקוט המצאי הכיבליוגרפי הקיים ומינוו ממחשיים בעליל, כי בצד החללים והפערים הרבים במצב הידע על חסידות פולין, הולכת ונרקמת תשתית ביבליוגרפית מספקת. המעמידה לרשות חוקרי החסידות המאוחרת נקודת מוצא למחקר מבוסס וחסר פניות. מטרת סקירה זו להציב על המחקרים החדים בחסידיות שצמחו בתחומי מלכות פולין (או פולין הקונגרסאית, שגבולותיה הוגדרו בקונגרס וינה בשנת 1815), במהלך המאה ה־18, מימי החוזה מלובלין, אין הסקירה מתיימרת כלל וכלל להביא את הנושא לידי שלמות או מיצוי. תפקידה לרכז לתועלת החוקרים והלומדים את הפרטים הביבליוגרפיים העיקריים בנושא זה. כמעט שאין נזכרים כאן קבצים של תורות חסידיות או אוספי שבחים, מעשים וסיפורים, שכן אלה דורשים התייחסות ביבליוגרפית מפורטת נפרדת. חלוקת הסקירה לסעיפי משנה כלליים נועדה לזמקל על המעיין, אך יש לזכור, כי הנושאים הנדונים כאן שלובים זה בזה, ולעתים יידונו עניינים מסוימים, צדיק פלוני או חצר אלמונית, לאו דווקא בסוף המיוחד להם, אלא הרחק ממקומם. כלי עזר נוסף להתמצאות בסקירה הוא מפתח שמות המכתבים, המובא בסוף הסקירה.

מחקרים כלליים ואוספי מקורות

ראוי לציין במחילה את דבריו הקצרים של אבי המחקר הביקורתי של החסידות, שמעון דובנוב, בספרו תולדות החסידות, חל-אביב תש"ז², עמ' 215–219, 286–289, 325–332. אולם דובנוב לא עסק, במוצהר, בחסידות שאחרי שנת 1815. התנועה החסידית מכאן ואילך הייתה, לפי תפיסתו, בשלב השקיעה והינון. כאשר שנת תקע"ה מפורדה בין תקופת היצירה של החסידות תקופת צמצומה כפולחן הצדיקים, בין זמן העליה והירידה (הקדומה), את מלאכת מניבת ההיסטוריה של החסידות אחרי 1815 הועיד דובנוב, בדבריו שם, לאחרים. ואכן, ידיעות בדבר חיבה על תולדות החסידות כפולחן, שהכין יעקב שפירא ממוזיקן לבקשת דובנוב (על חיבור זה ראו דובנוב בספסל לתולדות החסידות, בכתובת המקורות לתולדות החסידות, עמ' 380), נתפרסמו על-ידי מאיר אידלבוים, לקורות החסידות; תגים, ב (תשל"א), עמ' 47–55; הנ"ל, 'החסידות בעיני מתנגדיה', שם, ג–ד (תשל"ב), עמ' 78–81. ספק אם יצאה תוכניתו של שפירא לפועל, מכל מקום חיבור זה, או שריד ממנו, לא הגיע לידינו. באחרונה נתגלה בוורשה חיבור על חסידות פולין, במכתביו של יצחק שיפר, ההיסטוריון היהודי-פולני שנספה בשואה, דיווח ראשון על כך מטר חנא שמדורקי. יצחק שיפערס כרך וועגן חסידות אין פוילן, די גאָלדענע קייט, 125 (1988), עמ' 124–133. דיווח זה החליקים מתורגמים מן החיבור מתפרסמים בידי שמדורקי גם בספר זה. חיבור חלוצי ומסכם, שערכו רוב עד היום, פרסם אהרן זאב אשפלי, 'החסידות כפולין, כתוך: בית ישראל כפולין', כרך ב, 'ירושלים תשי"ד, עמ' 86–141. תרומה נכבדה ביותר למחקר חסידות פולין, גם אם בעייתיות מכתובת עקרונית המנחים, הם מחקריו של רפאל מאהלר, החל בדבריו, הקצרים יחסית, על 'זאשית החסידות כפולין', בתוך: דברי ימי ישראל — דורות אחרונים, כרך ג, מרחביה 1955, עמ' 296–307, וכלה במחקר מפורט ביותר, פולוח בקובץ תשורות חשובות, על הזרמים השונים של חסידות פולין ועל מאבקה וגימתיה של החסידות עם השכלה ומשכילים, החסידות וההשכלה בגאליציה ובפולין הקונגרסאית במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה, מרחביה 1961, עמ' 211–392. חיבור זה הופיע לראשונה בידיש: דער קאַמף צווישן השכלה און חסידות אין גאליציע, ניי-יארק 1942, אך במהדורה העברית נוספו הפרקים העוסקים בפולין. מקצת הדברים נרפסו אחר-כך גם בתוך ספרו: דברי ימי ישראל — דורות אחרונים, כרך ג, חל-אביב תשל"ז, עמ' 50–77. התרגום האנגלי, שהופיע אחרי מותו של מאהלר, אינו כולל את נספחי התעודות, שנרפסו בסוף המהדורה העברית שימנה תורגם: R. Mahler, *Hasidism and the Jewish Enlightenment*, Philadelphia 1985, pp. 171–337. ביקורות על ספרו של מאהלר ושיטתו, ראה: יעקב כ"ץ, 'זיכרונות יהודית באסקפולדיה מארכיטטיט-ציונית', בתוך: תגיל, לאומיות יהודית — מסות ומחקרים, ירושלים תשל"ט, עמ' 243–251 (התפרסם בראשונה: בחינות, 4 [תשי"ג], עמ' 72–76); אברהם הובנישנין, בתוך: קריית ספר, לז (תשכ"ב), עמ' 286–294; יהודה סלוצקי, בתוך: העבר, יח (תשל"א), עמ' 280–283; *Polin*, 1 (1986), pp. 362–366. חיבור היסטורי-כללי על חסידות פולין הוכא ב'אגרותיו של הרב יוסף לבנישנין מסדורקי

אל שמועון דובנוב, בתוך: מדרכי וילנסקי, חסידים ומתנגדים, כרך ב, ירושלים תשל"ל, עמ' 350–360. הרב לבנישנין, מחבר הספר הכתובגופי דור ודור ודרושינו, והארשא 1914, עסק בלבקושתן של מסורות חסידיות חשובות וכימומן. הסכמתו, הערותיו והוספותיו נרפסו בספרים חסידיים רבים, שמתכבדים שלהן לו את מכתב-היד לפני המדפסה, והוא הוסיף עליה כהנה וכהנה. לצדו של הרב מסורוצקי, יש להזכיר עוד כמה דמויות חסידיות ורבניות שעסקו באיסוף ובשימור חומר ראשוני — בעיקר וכתובות ועדויות בעל-פה — על חסידות פולין, וספרים מהווים, עם כל הבעייתיות הכרוכה בהם, נקודת מוצא ואחזה, לעתים בעלעלית, של המחקר. יעקב קום קודש ראקאץ מפרשיטיק כינס בהמשכת כרכי ספרו שיש שרפי קודש, לאד תרפ"ח–תרצ"א: ספר מילואים, פשיטיק תרצ"ב (רפוס צילום של כל החלקים: ארץ-ישראל, תמוז'ד), אוצר אודי של מסורות על אודות צדיקי פשיטה, קוצקי, גור ואלכסנדר, ועוד שיוחות וסיפורים ומכתבים מהרבה צדיקים, הרב צבי יחזקאל מיכליון, אב"ד פלונסק, שהיה לאחר מכן רב נודע בוורשה, ובנו אברהם חיים שמחה, עסקו אף הם באיסוף מסורות, תורות וסיפורים של צדיקים נודעים, הם תורנו מפרי עטם לספרים רבים והדפיסו בעצמם ספרים המהווים אוצר מקורות חשוב לחקר החסידות בפולין. מפעלו של מיכליון תואר בספרו של ג' שמן, די ביאָגראַפיע פֿון אַ וואַרשעווער רב, מאַנטרעאל תשי"ט על קבצי סיפורים שאספו אלה ואחרים, ראה גם בספרו של גדליה נגאל, הסיפורת החסידית — תולדותיה ונושאה, ירושלים 1981 (על פי המפתחות).

כיצלוגרפיה, בינוגרפיה, גנאלוגיה וגאוגרפיה

קשה לתאר את מחקר החסידות (ובכללה חסידות פולין במאה הי"ט) בלי התשתית הבינוגרפית והכיילוגרפית, שתהווה מחברים חסידיים ובראשם ר' אהרן וואלדן, מחסידי קוצק. בספרו שם הגדולים החדוש, והארשא תרכ"ה (הבנוי במכתבונת שם הגדולים לתרצ"א — 'מערכת גדולים' ומערכת ספרים), נכללים ערכים קצרים על מאות רבות של אישים, וכללם אישי החסידות, אמנם הערכים אינם מספקים, בדרך כלל אין בהם תאורכים ועיקרם תיאור נמלץ של ייחוסו וגדולתו של האישי, ואף-על-פי-כן, השיבותו של הספר רבה ננקודת מוצא ללקסיקונים מפורטים יותר שיצאו לאחר מכן, ובראשם החסידות של יצחק אלפסי, חל-אביב 1977², ספרו זה של אלפסי זכה לפופולריות רבה וזוהו משמש עד היום — גם לחוקרים — המקור העיקרי לכיורר ייחוסיהם ושנות לידתם, פעילותם ומותם של אישי החסידות, אולם הוא מלא ונדוש טעויות ושיבושים (רשימת תקינות קצרה פרסם נפתלי בן-מנחם, בתוך: סיני, עד [תשל"ד], עמ' קפו–קצא, וניתן להוסיף עליה הרבה), ויש לבדוק ולאמת כמעט כל פרט המופיע בו. חלק מן הירושלית החסידית מתוארות מן הזווית הגנאלוגית בעבודה העקב של של Neil Rosenstein, *The Broken Chain — Biographical Sketches and Genealogy of Illustrious Jewish Families from the 15th–20th Century*, The Computer Center for Jewish Genealogy, Revised Edition, New York 1990

חסידות פולין במאה הייט

שתי מחלמות העולם ועל ימי השואה. לאחורונה גם נתפרסם ספר עזר גאוגרפי וכו' מופתחי 21,000 קהילות במרכז ובמזרח אירופה שבזן חזי יהודים. כולל נתונים מדויקים על מרחקים מהעיר הגדולה הסמוכה, כל אפשרויות הכתיח והמכטא וגורל האוכלוסייה היהודית בקהילה קודם לשואה, ראה: *Where: Gary Mokotoff and Sallyann Amdur Sack, Once We Walked — A Guide to the Jewish Communities Destroyed in the Holocaust*, Teaneck, NJ, 1991

לצד אנציקלופדיה יישובית זו עדיין מורגש חסרונו של אטלס גאוגרפי-היסטורי לתולדות החסידות. דומה שהגיעה השעה לפרסומו של החומר ההיסטורי, החברתי והלשוני רב הערך, שגצבר ונאסף בידי הכליש וחוקר היידיש המנוח אוריאל ויינרייך, לשם הכנת אטלס לשוני ותוכניו של היהדות האשכנזית. עבודה רבת היקף זו, שיש בה גם תועלת מורכב לחוקרי החסידות שכן היא מכילה מידע מפורט על כתי מודש ותפילה חסידיים בכל קהילות פולין-בזן שהי מלחמות העולם. אינה מצויה עדיין לדורשיה ונמחנתה לפרסומה. ער כה נכתבו מעט עבודות המבוססות על חומר זה. למשל, ספרו של מרווין הרצוג, תלמידו של ויינרייך ונמשיך דרכו במפעל האטלס: *The Yiddish Language in Northern Poland — Its Geography and History*, Bloomington 1965 בספרו של הרצוג יש התייחסות גם לקשר שבין התפשטות החסידות בפולין לבין ההיאלקטים הלשוניים והמצויאות החברתית (עמ' 18–27, 28–39 ועוד). לפני זמן מה הופיע החלק הראשון של האטלס: *The Language and Culture Atlas of Ashkenazic Jewry*, Volume I: Historical and Theoretical Foundation, Tübingen 1992

ההיסטוריוגרפיה החסידית האורתודוקסית

אנני בניין בעלות ערך למחקר. אם כי טענות ביקורת ובריקה מוזרזת של הפרטים והעובדות המובאים בהן, הן החיבורים שמוצאם מבחייה-המודש של חוגים חסידיים ואורתודוקסיים שונים. המתכונן במצאי הכיכלי-הגויפתי של מחקר-החסידות פולין במאה הייט ייורכה לרעת על נקלה, כי לעומת המחקר הביקורתי, שמיעט לעסוק בנושא זה, היתה חסידות פולין שדה העיקרי לחוגים החסידיים שיש להם עניין בתולדות החסידות. למעשה, ניתן לקבוע כי תחומים שלמים במחקר החסידות המאוחרת, אישיה וספרותה, נידונים בספרות זו כאופן בלבדי, שעה שהמחקר הביקורתי טרם פסע כחתום זה אף את צעדי הראשונים. אולם לספרות זו, המכונה כאן 'היסטוריוגרפיה חסידית אורתודוקסית', פנים רבות ושונות. רוב החיבורים הנמנים עם אטלסה זו מבוססים על איסוף שטחי של מקורות, בלי ביקורת או הכחנה בין חומר אותנטי לחומר הגייגופי-מוכהק. הם מורסדים על מיונם ואריגתם של מקורות אלה למסכת המונית סדרתה. מתובה כרוח אפולונית ולרומנטית, שתכליתה חינוכי-דידוקטיית ולא היסטורית. מטרתם המוצהרת והגלויה של המתכברים — שקהל היעד שאליו הם פונים הוא עליפי רוב בני חוגם — היא טיפוח הערכים החסידיים והאידת שמם של גיבורי החסידות. כאשר השחזור ההיסטורי הוא כלי חופשי וגמיש המסייע למלאכה זו, עם זאת, השיבותם של החיבורים אלה רכה, שכן הם

נסיון לרישום ביכלי-הגויפי שיטתי של הספרות החסידית לדורותיה ולאזוריה השונים. וממילא גם של חסידות פולין במאה הייט, עשה שלום חיים פרוש, במסגרת האנציקלופדיה לחסידות — ספרים, שממנה הופיעו רק כרך א (אחיות א-ט, לפי סדר שמות המתכברים), מוסד הרב קוק, ירושלים תשי"ט, מהקדמתו של יצחק רפאל, עורך האנציקלופדיה, עולה תוכנית רבת-היקף של עשרה כרכים: שניים שיעסקו בביכלי-הגויפיה שלמה של ספרי החסידות; המישה שיעסקו בביכרופיות של כל אישי החסידות (מהם הופיעו רק הכרך הראשון: י אלפסי, אנציקלופדיה לחסידות — אישים, ירושלים תשמ"ו, אחיות א-ט); ועוד שלושה כרכים: ערכים, ערים (תולדות הקהילות שהיו בהן מרכזי חסידות), חסידות בתקופת השואה. ממופעל זה הופיעו, כאמור, רק שני כרכים, ועל אף בעיית מתודולוגיות, חסדנות, יתרות ושיבושים רבים, שניתן למנות בהם, יש במידע הצבור בספרים אלה ערך רב, ויש לקוות שימשיכו להופיע.

חומר היסטורי חשוב לתולדות החסידות פולין, אם כי לא תמיד מעוכב, מצוי בספרי זכרון שונים לקהילות ישראל שחרכו בימי השואה. ספרים אלה גרושים בזכרונות ובמסורות מקומיות, ואף בתעודות ובמכתבים. על הבעיות ההיסטוריות המתודולוגיות הכרוכות בספרות זו עמד אברהם וייך, 'ספרי הזיכרון כמקור לחקר תולדות קהילות ישראל באירופה', יד ושם — קובץ מחקרים בפרשיות השואה והגבורה, ט, ירושלים תשל"ג, עמ' 209–222. ביכלי-הגויפיה של ספרי הקהילות פרסם דוד פם, 'ישימות ספרי-זכרון ייצאו לאור בשנים 1943–1972', עמ' 223–265 (על פולין — עמ' 231–263). רשימה זו תורגמה גם לאנגלית, בתוך *Carastrophe and Resistance*, IX (1973), pp. 273–321 (בסדר אלפביתי אנגלי), ועודכנה בתוספת של יותר כמאה פריטים, בידי Zachary M. Baker, הרושימה נרמסה כנספה לספר: *The Memorial — From a Ruined Garden* (עמ' 264–223, York 1983, pp. 223–264). אוטוביוגרפיות וספרי זכרונות, אישיים או משפחתיים, שנכתבו בידי יוצאי קהילות ישראל בפולין, ספרים אלה, שאינם נכנסים באופן מובהק לקטגוריה של 'ספרי קהילתי', והמאות הרבות מספור של מאמרים ורשימות המפורסם בכמות שונות, אוצרים מידע בעל חשיבות גם לתולדות החסידות, בעיקר כשלהי המאה הייט וכמאה העשרים, באותן קהילות וכסביבתן (רוגמאות לספרים ולמאמרים כאלה יובאו להלן).

בהוצאת יד ושם הולכים ומתפרסמים כרכי פנקס הקהילות — פולין, ובהם מודרכו חומר עשיר גם על התפתחות החסידות והתפשטותה בקהילות קטנות כגדולות, כרך ראשון: לודז' והגליל, ירושלים תשל"ז; כרך שני: גאליציה המזרחית, ירושלים תשי"ט; כרך שלישי: גאליציה המערבית ושלזיה, ירושלים תשמ"ד; כרך רביעי: יארשה והגליל, ירושלים תשמ"ט; כרך חמישי: ווהלין ופוליסיה, ירושלים תש"ן; הכרך האחרון — פנקס קהילות פולין המרכזית — נמצא בשלבים שונים של הכנה לפרסום, ומשייפיע תדהה בידינו בפעם הראשונה תמונה אנציקלופדית מעודכנת של כל היישובים היהודים בפולין מאישיתם ועד אחרי השואה, כדגש מיוחד על התקופה שבין

חסידות פולין במאה ה־11

שהמיו"ל מצא לנכון 'להשמיט מתוך הספר עוד פסקאות אחדות וכיטויים מסוימים שאינם בנותן-כבוד לרבחותינו הקדושים' (עמ' ה'). זאת, אחרי שעוד במהדורה הראשונה 'החרי לעצמו [המתרגם] לרכן כמה כטיויים חריפים, שיש בהם משום פגיעה בכבודם של שרי התורה והחסידות וגם להשמיט מספר שורות מאותו הטעם' (שם). אף שהספר גודש חומר על חסידות פולין, יש להשתמש בו בהזהרה מופלגת, לא רק בשל מגמתיותו (עיונות לפסיסחה ולקיצוק), אלא גם בשל טעויות עובדתיות רבות. על כך עמדו רבים, ובראשם גושם שלום, 'אהרן מרקוס והחסידות', בחינות, 7 (תש"ד), עמ' 3–8. ראה גם דברי תאחרון שבמקרים: גרשון קיציס, "החסידות" של א' מרקסי, המעיין, כא (תשרי תשמ"א), עמ' 64–88.

ספור של מרקוס — בעצמו חסיד מובהק של ר' שלמה מודז'נסק — ממחישי בעיה חריפה, הכרוכה בספרות האורתודוקסית. לעתים מיטישטש בעניי חוקרים בקורותיו, הבאים להזיק לספרות זו בהעדר מקורות ראשוניים אחרים בני התקופה, ההבחנה ההכרחית שבין מחקר ובין מקור. יש לזכור, כי לא כל נתון המופיע בספרות האורתודוקסית מקורו, אכן, בחקירה מודקדקת, שתכליתה חשיפת האמת ההיסטורית. עובדות, מסורות והלכירות, המצוטטים ותמסרים בחיבורים אלה, לא פעם בלי כל אסמכתה שניתן להתחקות אחריה, יוצאים מגדר המחקר ותופכים להיות מקור לפני עצמו. המייצג את עולמם של מחבר הספר ובני חוגו ולא את נשוא החיבור.

ר' אלימלך מליז'נסק ותלמידיו

ר' אלימלך מליז'נסק — 'האב המייסד' של חסידות פולין — אינו כלול אנוס בתחומה הכרוניולוגי של סקירה זו, אבל תלמידיו היו לדמויות המרכזיות בעיצוב פניה של חסידות פולין במאה ה־11. לחוג תלמידים זה ולהגותם החייחם גדליה נגאל בעבודת ההקטור שלו. משנת החסידות ככתב־ר' אלימלך מליז'נסק וביח מדרשו, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ב, עמ' 39–54, 194–248. להגותו ולתלדותיו של ר' קלונימוס קלמן הלוי מקראקא, הוגה מקורי מתלמידיו של ר' אלימלך, ראה: ג' נגאל, 'משנת החסידות בספר "מאור ושמש"', סיני, עה (תשל"ד) עמ' קמד–קסח; חיים דוד באקאן, 'תולדות... קלונימוס קלמן עפשטיין', בתוך ספר המפתחות: יד מאור ושמש ותולדותיו, בני-ברק תשמ"ו, חומר בנוגפי על ר' דוד מללוב, תלמידם של ר' אלימלך והתווה מלובלץ מחבר המעריץ של היהודי מפשיסחה, על כנו, ר' משה, שעלה באחרית ימיו לארץ ישראל, ועל בני משפחתו (בידרומ), נאסף בידי צאצאו משה יארי ויינשטיק, פרי קורדש הלולים, ירושלים תשכ"א; הני"ל, תפארת בית דוד, ירושלים תשכ"ח (ובתוכו קונטרס יחסין, תפארת בנים אבותם, מאת בן המחבר, יצחק שמואל ויינשטיק). על ר' אליעזר מטרונגורוד, אף הוא מתלמידיו המובהקים של ר' אלימלך מליז'נסק, ראה: ג' נגאל, ר' אליעזר מטאונגורוד וספריו, סיני, עג (תשל"ג), עמ' עב–עח.

אוצרים בתוכם גם חומר מקורי חשוב, שנשמר בצורת תורות, דרושים, מכתבים וכתונות וסיפורים. כמו כן, מיטיבים ספרים אלה לכבא את התודעה המשותפת של העדה החסידית ואת עולם הדימויים הפנימי שלה באשר לנשוא החיבור.

המעולים שבחיבורים אלה הם שלוש המנוגנרספיות שחיבר עצי מאיר רבינובין, רבי שמתה בוגם מפשיסחה — חיייו ותורתו, תל-אביב תשי"ז; רבי יעקב יצחק מפשיסחה 'היהודי הקדוש' — חיייו ותורתו, תולדות ותקופתו, תל-אביב תשי"ז? רבינובין עצמו הצהיר בהקדמתו לספר האחרון על זיקתו הנפשית העמוקה לחסידות פולין: 'הספר נכתב בימי נעוריי מתוך להט של אמונה בערכי החסידות ובתוך סביבה של חסידות נלהבת', אולם להט זה לא הפריע, לדבריו, לחוש הביקורת המדעי, ואכן, ספרים אלה ערכם רב עד היום, תעודות מנעיניות, בעיקר על חסידות פשיסחה, הביאו רבינובין כמאמרי 'מקורות תעודות לתולדות החסידות בפולין', עמ' פב–פו. טרם מתו (בתשינ"א) השלים רבינובין חיבור על תולדות החסידות בפולין, ויש לקוות כי תמצא הדרך להבאת ספר זה לרפום. מנגמתי אורתודוקסיות מצויה גם בספרו של הרב יקותיאל אריה קאמלהאר, דור דעה, כילגורי תרצי"ג, הכולל מנוגנרספיות קצרות על גדולי התנועה החסידית מראשיתה, במסגרת 'התקופה השלישית, ויהרבעית' — לפי חלוקתו של קאמלהאר — נכללו גם סקירות על צדיקים מפולין (כמו המגיד מקוזניץ, החוזה מלובלין, היהודי מפשיסחה, ר' שמתה בוגם מפשיסחה, ר' דוד מללוב, ר' שלמה מודז'נסק). סדרת ספריו החשובה (24 כרכים) של הרב אברהם יצחק ברומבוג, מגדולי התורה והחסידות, היא דוגמה מובהקת לספרות מסוג זה (הספרים נדפסו במהדורות רבות, ובאחרונה בדפוס צילום: בית הלל, ירושלים תשמ"ב), חלק ניכר מספריו של ברומבוג מוקדש לצדיקי פולין (החוזה מלובלין: האדמו"רים לבית וורקי ואמישינוב; בית קודז'ניץ: האדמו"ר ר' חנוך הניך מאלכסנדר; אדמו"רי אלכסנדר; האדמו"ר ר' צדוק הכהן מלובלין; האדמו"ר ר' ישעיה מושקאט מפראגא, האדמו"רים לבית ראדזימיץ; היהודי הטוב, מגוסטיניץ, ועוד, שבחלקם יוחסו להלל). בספרים אלה נעשה שימוש כסוגי מקורות מנותנים, אם כי לא על-פי כללי המחקר הביקורתי, ומתוך פרספקטיבה חסידית-ציונית מוצהרת, גם חיבוריו של סופר החסידות הפורה יצחק אלפסי, כמו: הרבי מקוצק — חיייו ותורתו, תל-אביב תשי"ב; גור — המייסד: בעל 'הדושי הרי"ם', — חיייו, מחשבתו ותורתו, תל-אביב תשי"ד; הסבא הקדוש מראדזיין, תל-אביב תשי"ז; החוזה מלובלין, ירושלים תשי"ט; בשדה החסידות, ירושלים תשמ"ז, עמ' 363–473 ועוד. נמנים עם אסכולה זו, ואין הם יכולים להחשב חלוקי למחקר ביקורתי.

דוגמה בולטת לבעייתיות הכרוכה בספרות החסידית-אורתודוקסית היא ספרו של אהרן מרקוס, החסידות, הספר נכתב בגרמנית (1901 *Verus, Der Chasidismus*, Flesschen), תורגם לעברית בידי משה שופל ריצא לאיר בשתי מהדורות, ספר זה, שהיה משובש ומבולבל עוד בשפת מחברו, טעם כנגלגול תרגומו לעברית גם אתגמת זרועה של הצנזורה החרדית, המהדורה השנייה של הספר (הוצאת נצח, בני-ברק תשי"ס) משתבחת בכך

בית קורזניץ

לר' ישראל, המגיד מקורזניץ, הקדיש צבי גרץ מספר שורות בכרך החשיעי של דברי ימי היהודים (תרגום: י"א טרויש), רפס צילום: ירושלים תשל"ב, עמ' 90, ובספרים עמ' XXV–XXVI. הגדרתו הכותמת המתארת את ר' ישראל כמטרף למחצה, שהביא את מאמיניו לידי השתוללות דתית, והשיבושים הרבים בפרק שייחד לחסידות פוסלים אותו מלוחות מקור בעל ערך, והיכותו העיקרית היא כראשונים, חומר ביוגרפי מפורט ומסומן על המגיד וצאצאיו נרפס בספרו של צ"מ הכינויין, שנזכר לעיל, וכן ברד"א"י ברומבנר, בית קורזניץ (בסדרת הנוכח) וברד"ח צבי הלברשטאם, בעצמו מצאצאי המגיד, תולדות המגיד מקאזניץ — תולדותיו ותולדות יוצאיו-חלציו, חל-אביב תשכ"ג. ספר זה כולל, בין היתר, ביבליוגרפיה מפורטת של כתבי המגיד על דפוסיהם (עמ' כ–כה). על דמותו הלמדנית של המגיד ופירושיה למסכת אבות, בספר זה, חומר כללי על חצר קורזניץ ר' ישראל בן שבתי מקורזניץ ופירושיה למסכת אבות, ראה מאמרו של זאב גורט, י"י ישראל הפופולרי של מנשה אונגר, די חסידי-ישע וועלט — געשיכטע פון חסידי-ישע הויפן איז פוילן און גאליציע, ניו-יארק 1955, עמ' 53–126.

— האיש והגותו, סיני, עז (תשל"ה), עמ' קסח–קפח. מעורבותו של ר' אלימלך שפירא הגדולה שבין חסידות צנז לבין חסידות סדיגורה (שהתרחשה בשלהי מקורזניץ) במחלוקת מאדמה של פולין, אך הדדה נמשעו בכל החבי העולם החסידים, עולה ממוכתבו, שפוסם מאיר וונדר, 'תשובת רבי אלימלך מגורזניץ לרבי חיים מצאנז', סיני, פא (תשל"ז), עמ' קסד–קסה. זכרונות אישיים וסיפורים מהווי חצרות גורזניץ וקורזניץ פרסמה בת המשפחה מלכה שפירא בספרה: שנינו במגזנים, חל-אביב תשי"ב: מדין לרחמים — סיפורים מתצרות אדמו"רים, ירושלים תשי"ט.

החזה מלובלין

ר' יעקב יצחק הורוויץ, החזה מלובלין — הדמות המרכזית בהתפתחותה ההיסטורית של חסידות פולין — לא זכה אף הוא למחקר מפורט ושיטתי. אחד החוקרים הראשונים שהקדיש פרק מיוחד לדמותו היה ההיסטוריון היהודי-פולני מאיר בלבן (Majer Balaban) בספרו בגרמנית: סיפור חייו המרתק, כפי שהוא משתקף במקורות החסידיים, תעלה ברדי החסיד והעיתונאי יצחק אבן, ידער זעהער פון לובלין, בתוך ספרו: פון דער גוט-אירדישער וועלט, ניו-יארק 1917, עמ' 155–281. כמו כן נכתבו שתי מונוגרפיות, שאינן מספקות מבחינה ביקורתית (ר' אלפסי, שספרו ככה החזר לעיל, וא"י ברומבנר, ה'חודה' מלובלין, בסדרת ספרי הנוכח), דומה כי הדעה לחזור לנבחי התקופה ימצא חסן בספרו של מרדכי מרשץ בוכר, גוג ומגוג — מגילת ימים (הוצאת תחשי, ירושלים תשי"ד: רבמסגרת 'ספריה לעם' של הוצאת יעט עובד במהדורת רכות), שהוצגת, באמצעות הוצאת הברוני,

לארז את המקורות ההיסטוריים והספרותיים למסכת אחת, עניין רב יש גם בכיקורתו החריפה של ברוך קורצווייל על גוג ומגוג, שהתפרסמה בהארץ, ה' בכסלו תש"ה, ובתגובתו של בוכר, שם, כב בכסלו תש"ה, בתגובתו של בוכר יש הערה אוטוביוגרפית רבת עניין: 'אני יהודי פולני, אמנם ממשפחה משיבלים, אבל בימי הילדות הנוחזים ביותר לקבלה, השפיעה עלי האווירה החסידית, זו של סדגורה, ובימי עלומי אוירה קרובה לה, זו של טשורטקוב'. מחקר מפורט על נוסחאותיו של גוג ומגוג (בגרמנית ובעברית), פור עטו של שמואל ורסס, מתפרסם בספר זה, לכובר, אגב, קדמו כמה עיבודים ספרותיים על דמותו של החזה, למשל זה של ההיסטוריון עזריאל נתן פריענק, מוכר אגרות החסידיים, ורשה תרפ"ג, עמ' 117–156 (בספר נכללו גם סיפורים על המגיד מקורזניץ). סיפור נפילתו של החזה מחלון ביתו, בשמחת תורה תקע"ה, שהמקורות החסידיים חלו בה פירושים רבים, הוצג גם מנקודת מבט סאטורית-משכלית בת הזמן (ראה להלן, בסעיף על כתבי מתנגדים ומשכילים), סיפורים על החזה וזכרונות אישיים מעניינים מעולם חסידות פולין מובאים בספרו של צבי הורוביץ, הנפילה הגדולה (חלק ראשון בטריולוגיה ושמה משפחת הורוביץ), הוצאת מוזיאון ביתן, קרית טבעון 1973.

דין ביבליוגרפי קצר על סדר כתיבת שלושת ספריו של החזה, שנרפסו זמן רב אחרי מותו מתוך כתבי-יד, הקדיש אברהם רובינשטיין: 'ספרי החזה מלובלין, קרית ספר, לו (תשכ"ב), עמ' 123–126. מעין בחורות הצדיק' המשתקפת מחיבוריו המוקדמים של החזה, זאת זכרון (לעמבערג תרי"א) וזכרון זאת (ווארשא תרכ"ט), הגיעה החל אליאור למסקנה, שספרים אלה נכתבו כמעין יומנים מיסטיים-אישיים של מנהיגי חסידים מתלכט בראשית דרכו, ושלאו על מנת להביאם לדפוס ולהם פומבי, ראה: Rachel Elior, 'Between Yes! and Ayin: The Doctrine of the Zaddik in the Works of Jacob Issac, The Seer of Lublin in: *Jewish History — Essays in Honour of Chimen Abramsky*, London 1988, pp. 393–455 (נוסח עברי מורחב של מאמרה מתפרסם בספר זה), כמו כן ראה את מחקרה של ברכה זק, 'עיון בחורות של החזה מלובלין, בספר זה, חומר רב על חסידות בלובלין, תוך השוואת-לב מיוחדת לחזה, הביא ג' שמן בספרו לובלין — שטאט פון חורה, רפנות און חסידות, טאָאָנעט 1951, עמ' 138–178. שמן מתאר בספרו זה גם את דמויותיהם של ר' יהודה ליב איגנר, בנו ר' אברהם ור' צדוק הכהן מלובלין (עמ' 401–520).

ר' חיים רב מפיטרקוב, ר' ישכר רב מרדושיץ

דמותו המיוחדת במינה של ר' חיים רוד מפיטרקוב, הידוע בכינויו 'ד"ר כונהרד', עדיין לוטה בערפל מונוגרפיות עממיות קצרות ובעלות אופי סיפורי-בדיוני, פרסמו יצחק אריגור, בעל-תשובה: פרופ' ד"ר ברנרד — האדמו"ר רבי חיים רוד, חל-אביב תרצ"ה, ואבעזר בורשטיין, האדמו"ר הרופא, חל-אביב תש"ל, כמו כספרים אחרים מסוג זה, גם כאן המחבר הוא 'יוזע כל' — הוא מצטט שיחות ומחשבות, חודר לנפשות גיבוריו ומדובבן על מנת ליצור את ההיסטוריה 'הנכונה' של החסידות, הכול, כלי אסמכתאות או

חסידות פולין במאה הייט

יעקב יצקן, מעוזיני היינטי, במאמר קצר ורצוף שיבושים, יפרק מתולדות החסידות בפולניא, ספר היובל — הובל שיל לכבוד... נחום סאקאלאר, ווארשא תרס"ד, עמ' 335–340. זמן לא רב אחריכך פוסם א"נ ברוכרים רשימות קצרות בהמשכים, לצורתה של החסידות הקוצצית; בבטאון הסתדרות הצניזית, הצולם, א (1907), גליונות מג. מז. ג. בסדרה החודית היכל קאצק (הוצאת נצח, תל-אביב תשי"ט), בעריכת יחזקאל רוטנברג ומשה שנפלד, פורסם הספר הרבי מקאצק ושישים גבורים סביב לו (שני חלקים). הספר כולל חרוגם לעברת של המונגופיה בידישי שחזב פנחס זלג גולקסמן, דער קאצקער רבי, פיעטרוקוב תרצ"ח, וכן בינגרופות של שישים מחלמידיי של ר' מנחם מנדל (השלמות לשימה זו פרסם י' אלפסי, 'תלמידיי של רבי מנדלי מקוצק', סיני, צ [תשמ"ב], עמ' סח–עח). מהדורה חדשה מספרו של יהודה ליב לויין, בית קוצק, על שני חלקיו (השרת, האריות שבחבורה), הופיעה בירושלים ליב לויין, כן הופיעה מהדורה שנייה מספרו של מאיר אוריין, סנה בוער בקוצק, הופיעה בירושלים תש"ם, שיש בו יותר מרדת היוצרת של הסופר ופחות המבססת על מקורות ברוקים. באותו ז'אנר יש למנות גם את ספרו של מנשה אונגר, פשיסכע און קאצק, בוננאָס אידיעס 1949: את חיבורו של יוסף פאקס, רבי מנחם מנדל מקוצק, ירושלים תשכ"ז, הכולל אף הוא רשימה של כשבעים תלמידים; ומונגופיה פור עטו של ישראל ארליך, המרד הקדוש — לדמותו של רבי מנדלי מקוצק, תל-אביב תשי"ט, בספריי של אברהם יהושע השל, בידייש: קאצק אין געראַנגל פאַר אמהדייקייט, תל-אביב תשל"ג (שני כרכים), וכאנגלית: Abraham 1986 *Abraham, New York, A Passion for Truth*, Joshua Heschel, נערכת, בין השאר, השוואה מאלפת בין אישיותו וחזונו של הרב מקוצק ובין הפילוסוף הדני סרן קירקגור. כמו כן יש להזכיר את דיוניו של מאהלר, שכרך את חסידות קוצק עם חסידות פשיסחה (ראה לעיל), והגזיש את מה שכינה 'המגמה הסוציאלי' של שיטה זו.

כל הספרים הללו — ועליהם יש להוסיף את ספר לקוטיי החדש של הסופר פנחס שדה, איש בחדר סגור, לבו שבור ובחוזן יורדת אפלה — אמרות, תורות וסיפורי-חיים של רבי מנחם מנדל מקוצק, ירושלים ומל-אביב תשנ"ג — אינם יכולים להישב לספרים מדעיים כאמת. הם מתארים את חייו ואת משנתו של הרבי מקוצק מכל הכא לירידים, ללא כחניה מה נאמן ומה אינו נאמן (יעקב לוינגר, 'אמרות אותנטיות של הרבי מקוצק', תרביץ, נה [תשמ"ז], עמ' 109). במאמרו זה (עמ' 109–135) וכעוד מאמר פרי עטו, 'תורתו של הרבי מקוצק לאור האמרות המיוחסות לו על ידי נכדו ר' שמואל מסאבאטשוב', שם, עמ' 413–431, עמד לוינגר על חופעת ההתרחבות של אמרות ופתגמים המיוחסים במקורות שונים לרבי מקוצק, וניסה ליישם מחודת חדשות בקביעת דוגמת מהימנות למסורת חסידות.

מקור חשוב להכנת חסידות פולין ככלל, וחסידות קוצק כפרט, הוא הרומן כיערות פולין של יוסף אופאטושו (תורגם מיידיש לעברית בידי מ' ליפסון, הוצאת שטיבל, ניר-יוקק 1921). תיאורי החיי של חצר קוצק, שנוכללו בספר זה, עוררו בשעתו פולמוס ער בשאלת היחס שבין ספרות יפה ובין נאמנות היסטורית (ראה לדוגמה: מאיר כאלבאן, 'די היסטארישע מאַטירון און י' אַפאַטאַטש' אין פּוילישע וועלדער', ביכער-וועלט, 1922,

מראי מקום. מעט פרטים ראליים עליו הביא נ"מ גלבר, 'לתולדות הרופאים היהודים בפולין', בתוך: שיל לישעיהו — ספר ייובל ל'י' וולפסברג, תל-אביב תשנ"ז, עמ' 355. דוד מרגלית פרסם מאמר, שמוקדו מקומו של צדיק זה בתולדות הרפואה היהודית, גדולי החסידות כרופאים, קורות, ז (תשל"ז), עמ' 81–88. אך גם הוא אינו מבוסס במידה מספקת על חומר מהימן.

לדמותו של ר' ישכר דב מרדושיץ, שנמנה עם המפורסמים שבצדיקי ה'הופתים', כפולין, הקדיש יצחק אלפסי את ספרו הסבא הקדוש מראדושיץ, תל-אביב תשי"ז. הספר מבוסס במידה נכרת על ספרו ההגיונופי של ראוּכֶן חיים אלכסנדר [טשוניוזה], נפלאות הסבא קדישא, כרך א, פיעטרוקוב תרפ"ט; כרך ב, פיעטרוקוב תרצ"ז. גם ר' מאהלר הקדיש לו ולדרכו מספר דפים בחיבוריו (החסידות וההשכלה, עמ' 307–311; דברי ימי ישראל, כרך ג, עמ' 53–56).

חסידות פשיסחה

חסידות פשיסחה, שכראשה עמד ר' יעקב יצחק, היהודי הקדוש, ואחיו ר' שמחה בונם מפשיסחה, אף היא כמעט שלא נחקרה. חזן מן המונגופיות של צ"מ רבינוביץ ומאמרי 'מקורות ותעודות', שנוכרו לעיל, וכן דיוניו של מאהלר, שנטה אהר רבה לחסידות שכלתנית זו ולשלחוחיה (החסידות וההשכלה, עמ' 311–342; דברי ימי ישראל, כרך ג, עמ' 57–73), לא נכתבו עוד מחקרים כאשר לאישים הפחות ידועים הקשורים בחסידות פשיסחה, יש להזכיר את מאמרו הקצר של יוסף רייט: 'השוכה וחסד הינים בחזרתו של ר' אלכסנדר זושא הכהן', שהתפרסם בהארץ, ב-14 בספטמבר 1945, ר' אלכסנדר, שהיה תלמידם של היהודי ושל ר' שמחה בונם מפשיסחה, כיהן ברכנות בכמה קהילות, וחידושיי וחזונו במדרש, ש"ס ושלחן ערוך, משקיעים בספריי יקר מפז ותורת כהן, דמותו הנשכחת של הצדיק ר' נחמיה יחיאל מפשיסחה (מחזו לובלין), בין קונוי של היהודי מפשיסחה, שדאה ברי' ישראל מרוזין את רבו והפיק את תורתו בפולין, תוארה בידי דוד אסף, 'החסידות בהתפשטותה — דיוקנו של ר' נחמיה יחיאל מפשיסחה כן "היהודי הקדוש"', בתוך: כמנהג אשכנז ופולין — קובץ מחקרים בתרבות היהודית מוגש להגא שמרדק, ירושלים תשנ"ג, עמ' 259–288. חסידות ביאלה-אויסטרוכה, מייסודו של ר' יעקב יצחק מביאלה, נינו של היהודי ומחזונו של ר' יהושע מאוסטרוכה, נחשבה — בשל אורחותיה וגיבוניה המפאריים — כ"הוויי" שבפולין בועיר אנפין (ראה להלן): אידלבוים, עמ' פח). מאמרים עליה פרסמו ש"ח פרוש, רבי יעקב יצחק בעל "דברי בינה" מביאלה, סיני, מז (תש"ד), עמ' רטרדכו, ומאיר אידלבוים, 'לתולדות חסידות ביאלה', סיני, מג (תשכ"ח), עמ' פו–צ.

חסידות קוצק

חסידות קוצק ואישיותו החידתית של ר' מנחם מנדל מייסדה משכו תשומת-לב מיוחדת, והקדשו להן מונגופיות ומחקרים לרוב. בין הראשונים שעסקו בחסידות זו היה שמואל

Eleonora Bergman, 'Góra Kalwaria: The Impact of a Hasidic Cult on the Urban Landscape of a Small Polish Town', *Polin — A Journal of Polish-Jewish Studies*, 5 (1990), pp. 3–23. נוסח עברי ממחקרה של ברגמן מתפרסם בפרך זה.

חסידות וורוקה

חסידות וורוקה, מיסודו של ר' יצחק קאליש מוורוקה, אף היא כמעט שלא נדונה חזק מחיבורו של הרב א"י ברומברג, האדמו"רים לביח וורקי ואמשינוב (במסגרת סדרת חיבוריו: מגדולי החסידות). רשימת תלמידי ר' יצחק, שהכין ר' יוסף לבנשטיין מסוודוק, נרפסה בהחילת ספרו של משה מנחם וואליץ, אהל יצחק, פיעטרקוב תרע"ד [רפס צילום: ישראל תשכ"ח], עמ' 3–8 (תקנים השלמות, שם, עמ' 64, סימן קסג). על פעילותו של ר' יצחק כשהולך העמוד בראש צדיקי פולין, נאבק בגזירת הלכתי של השלטונות הרוסיים ומנסה לרתום לעולמו גם צדיקים מרוחקים (כר' ישראל מרז'יץ), חוגים משכיליים ואף מתבללים, ואישים כמשה מוניטפוויר, ראה במאמרם של דוד אסף וישואל ברטל 'שתדלנות ואווהורקוסיה — צדיקי פולין במפגש עם הזמנים המדויים', הנרפס בפרך זה.

על ר' מרדכי מנחם מנדל, 'הצדיק השותק', בנו של ר' יצחק מוורוקה, תבב הסופר החדיד נטע בנארי מונוגרפיה ספרותית-דיקדוקית, שדמיינו היוצר של מחברה רב כה על העברות המוצקות, הצדיק השותק, תל-אביב תשכ"ה, בנארי פרסם עוד חיבורים מספר באותה רוח: סיפוריו של איש פשיסחה, בני-ברק תשל"ב, מבוסס על זכרונותיו של חסיד ישיש על הצרות חסידות פולין (הספר כולל בתוכו גם מהדורה שנייה של הצדיק השותק); בנתיבי חסידות פולין — מהפעש"ט ועד ביח פשיסחה דרך מז'ריץ, ליעזנסק, לובלין, בני-ברק תשל"ד (חתם השם אברהם ברסלר), זכרונות על חיי חצר וורוקה פרסמה איטע קאליש, א' רבישע היים אין אמאליקן פוילן, ירוואָ-בלעטער, 42 (1962), עמ' 229–242 (נוסח אנגלי: *Life in a Hasidic Court in Russian Poland*; Ita Kalish, 'YIVO Annual of toward the End of the 19th and the Early 20th Centuries', *Jewish Studies Science*, 13 [1965], pp. 264–278 בכלל, ולחלודות ביח וורוקה וסופצ'יכ פרט, יש בזכרונותיו המלכבים של הסופר יחיאל ישעיה טרונק, שנכתבו יידיש (פוילן) — זכרונות און בילדער: שכעה כרכים), רק שני חלקים תורגמו לעברית (בידי עזרא פליישר), פולין — זכרונות וחמונות, מהחברה 1962. בספרו שחזר טרונק, על סמך ספורים וריעות ששמע כנער, את דמותו של הצדיק מארביצה, את ה'מרד' שהנהיג בחצר קוצק ואת תקופת הסתגרותו של ר' מנחם מנדל (עמ' 56–66).

החסידות בורשה

שרשיה של החסידות בורשה, שהיתה לורכו החסידי הגדול ביותר במזרח אירופה ביח שתי מלחמות העולם, מיקוד את תשומת-לכם של היסטוריונים לידי עיר זו. על החסידות

שאב את רוב דבריו), יושלים תשמ"א, נרפס מעובונו וכולל עוד פרקים פרי עטו של ישראל אברהם שניידר. בהקדמתו המעניינת הצהיר שניידר על החודש הגדול שבספר, המבדיל משאר ספרים 'חילוניים' העוסקים בחקר החסידות. החידוש הוא יישום ההיסטוריה הכרונולוגית [...] [שכן] ענין זה, של יישום ההיסטוריה המדוייקת עפ"י גירסת היחידות הנאמנה, לוקה בכללות בחסר אצל היחידות החרדית [...] כותבים ורשמים חילוניים, המציגים עצמם כרוכ הוצפה ויומרה כ"אובייקטיביים", סילפנו ועוותו ועודם מסלפים ומעוותים עד עצם היום הזה, האמת והם — שעטנו גמור, עוד ספר חרדי, המזכיר אף הוא בשמו את מאיר עייני הגולה, הוא ספרו של הרב מאיר שורצמן, המאור הגדול, בני-ברק תשי"ז. גם כאן מסופרות תולדות חייו של בעל החודש הרי"מ מתוך גישה חינוכית ובלתי ביקורתית, המכוננת בעיקר לכני נוער, ספרם של אהרן סורסקי ואברהם מרדכי סגל, ראש גולת אריאל, ירושלים תשי"ן, עוסק בדמותו של ר' אברהם מרדכי אלטר, מחבר אמרי אמת, אף שעיקר פעילותו כמאה העשרים, יש בספר חומר רב לתולדותיה של חסידות גור ומשפחה אלטר, מחקרים מספורטים על הגות חסידות גור פרסם יורם יעקבסון, צלות וגאולה בחסידות גור, דעת, 2–3 (תשל"ח-תשל"ט), עמ' 175–215; 'אמת ואמונה בחסידות גור', מחקרים בקבלה בפילוסופיה יהודית ובספרות המוסר וההגות מוגשים לישיעה תשכ"ב, ירושלים תשמ"ג, עמ' 593–616; 'קידושת החולין בחסידות גור', בספר זה, על מנמות רעיונית בחסידות האתונות גור ואלכסנדר הצביע מגדל פייקאז', 'הנקודה הפנימית' אצל אדמו"ר גור ואלכסנדר בכבואה לכושר הסתגלותם לתמורות העתים, מחקרים בקבלה... מוגשים לישיעה תשכ"ב, עמ' 617–660, לבר ממאמר זה של פייקאז' (שנכלל גם בספרו חסידות פולין, שייכר להל) כמעט ולא נכתבו מאמרי מחקר על יושלת דניצ'ג (אלכסנדר).

חיבורים נוספים על חסידות אלכסנדר פרסמו א"י כרומבנר, האדמו"ר ר' חנוך... מאלכסנדר (ע"י לודז'), תל-אביב תשכ"ח, עמ' 39–49; י"ל לרין, ספר אלכסנדר — האדמו"ר ר' חנוך העניך הכהן, ירושלים תשמ"ט; אפרים שמואלי, 'דמותו של אדמו"ר בפולין, סיני, צג (תשמ"ג), עמ' 50–51. זכרונות ותיאורים מהזו חסידות זו רשם שמואלי גם בספרו בדרך היהודי האחרון בפולין, תל-אביב תשמ"ג, באחרונה הופיע בהוצאה חרדית 'אמון זכר נפתלי' ספרו של יהודה מקובר, רוצה נאמן — רבנו הקדוש מאלכסנדר, תולדותיו פעולותיו מדותיו ותודותיו של ר' יצחק מנחם דניצ'ג... ירושלים תשי"ן, בספר חומר רב על ביח אלכסנדר לחיותיו, אך בעיקר על האדמו"ר האחרון, בתחילת הספר מפה, ובה מציגים שמוט 114 קהילות ישראל בפולין, שבת נמצאו, על-פי מקורות שונים, בתי-מדרש ושלוחות של חסידות אלכסנדר, מפה בודדת זו ממחישה את האפשרויות המחוקקות הגלומות במקצוע הגאוגרפיה החסידית, ואת נתיבותו של אטלס גאוגרפיה-היסטורי מיוחד לחלודות החסידות ולהתפשטותם. על ניגוני ביח אלכסנדר ראה להלן, מוסיקה חסידית.

על העיירה גור (Góra Kalwaria), הסמוכה לורשה, והתפתחות האורכונית והכלכלית שזכתה לה תודות להתיישבותם של אדמו"רי שושלת אלטר וביקורי החסידים, ראה:

החתונה נקמתה הפוליטית בשלטון הרוסי ומאסרו. במאמרו של הרב א״י ברומברג, ר' אלעזר הכהן מפולוטסק (תקנ״א–תקמ״ב), ספר מרגליות, ירושלים תשל״ג, עמ' רצז–שכנ, מוארת בהרחבה דמותו של רב חסיד שהושפע מן הזרמים העיקריים של חסידות פולין – פשיטתה. קוצק וגור. חומר היסטורי חשוב ביותר על דרך גידולו בין צדיקי זמנו יש בקונטרס 'עץ אבות', שחיבר בנו, יהושע הכהן מסוכצוב. הקונטרס נדפס בסוף ספר חידושי מהר״א ד', חלק ב. והוא שחזר, רבי מאיר יחיאל מאוסטרובוצ'ה, ששמה מעיד על נשואו. חיבר הרב איסר פרנקל, רבי מאיר יחיאל מאוסטרובוצ'ה – חייז, שיטתו ותורתו, תל-אביב תשי״ג, את דמותו של הרב מאוסטרובוצ'ה תיארג הסופר אלי ויזל (El Wiesel), בספרו 1991 New York *Sages and Dreams*, עמ' 422–440 (פרק מיוחד בספרו מקדיש ויזל גם לחסידויות קוצק ואיזובוצ'ה, עמ' 401–421). על ר' מרדכי דוד אונגר מדומברובה (גליציה, ליד טרנוב), מחלמירי המגיד מקוהנו״ץ, החזוה מלובלין, שעסק לפרטתו במסחר יין בהונגריה, כתב חיים דוד באקאן, 'הצדיק מדיאמבראווא', כרם החסידות, ג. (תשמ״ז), עמ' סה–סה פו; שם, ה. (תשמ״ז), עמ' צא–קט. גדולת מרדכי היא מונוגרופיה על ר' מרדכי מקוהמיר (1840–1917), בנו של ר' אברהם מטריסק (כתב צ'רנובילי). צדיק זה גורש עם אחיו מווילן עוד בחי אביו, והחליט כערים שונות בגליציה ופולין. הספר יצא גורש עם אחיו מווילן עוד בחי אביו, ולאחרונה הופיע במהדורה מחודשת בעריכת אברהם אורל, 'מכת זכר נפתלי, ירושלים תשמ״ט.

כתבי מתנגדים ומשכילים

חומר היסטורי רב ערך לתולדות חסידות פולין ישנו בכתבי מתנגדים: למשל, בספר ויכוח של ר' ישראל ליבל ובזמירי עריצים של ר' דוד מקלוב, שיצאו כנגד אישים כמו החזוה מלובלין והמגיד מקוהנו״ץ (חיבורים אלה פורסמו ונדונו אצל מ' וילנסקי, חסיידים ומתנגדים, כרך ב', על-פי המפתח). החיחסויות לחסידות פולין יש גם בחיבורים ובמאמרות משכיליות אנטי-חסידיות, כמו ספריו של יוסף פול: מגלה טמיריז, Wien 1819, או על מהות כח החסידים, מהדורת אברהם ורבינשטיין, ירושלים תשל״ז. מעשי הרב היא סאטורה עוקצנית (תופרת, כנראה, כבר בשנת הקצ״ה, בירי מגרל לנדסברג, או שמשון בלון), על נפילתו של החזוה מלובלין, שאירעה לילת הכותב, בשעה שהצדיק היה שיכור מיין; החיבור התפרסם בירי אפרים דיינארד, זמיר עריצים הראשון, קאזני תרט״ד, עמ' 5–11. כתבידי של החיבור (השונה מההנחה הנדפס) נמצאו באוסף פול כבית הספרים הלאומי, 1153 4°, חיק מס' 110 (וראה את דברי ורבינשטיין, על מהות כח החסידים, עמ' 18–19, 53–54). על מות החזוה כתב בנוסח דומה גם יצחק ערטר בסיפורו 'גלגול נפש', ראה: הצרופה לכיית ישראל, וויזן חר״כ״ד, עמ' 51–53. תיאורים חשובים על חסידות פולין יש גם בספרו של עזרד המליץ, אלכסנדר צ'רובוב (אדו), כתב כהונה, ארעסא חר״כ״ז, עמ' 123–134. פרטים מעניינים על ר' שמהה בונם מפשיטתה נשתמרו באחד ממכתביו של המשכיל אברהם ויינשפלד מקרקוב, שתיאר את ההעצרה שרחש ירדן, המשכיל יצחק מויס, לר' שמהה, שהיה יבין המתחסדים, כנבדיל ריסער בין הנאורים.

בדומה בשלהי המאה ה־18 כתב עמנואל רינגבלבום, 'חסידות און השפלה און ווארשע און 18טן יאהר', יירווא-בלטער, 13 (1938), עמ' 124–132. חומר רב על חסידות ורשה במאה ה־18 כלל יעקב שצקי בספרו געשיכטע פון יידן אין וואַרשע, בעיקר בכרך ג, ניר-יארק 1953, עמ' 351–371. על דברייו הוסיף גם אברהם רובינשטיין, 'חסידות חסידיים של רובינשטיין, ראשיטה של החסידות בפולין המרכזית, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשט״ז (עומק מעבדה זו נמצא בספרייה גרשם שלום בירושלים), עניין רב יש גם במאמרו של מאיר שמעון גשוני, 'החסידות וניגוניה', שנדפס באנציקלופדיה של גלילות – וארשה, כרך ראשון, ירושלים ותל-אביב תשי״ג, עמ' 318–327. תיאור מאלף, עשיר במקורותיו, על החסידות בפולונסק הסמוכה לורשה – עידי של מתנגדים גמורים, שהחסידות השפיעה רבות על הווייתה – הביא שלמה צמח במאמרו 'החסידות בפולונסק', שנדפס בהמשכים במאזנים (תשכ״א–תשכ״ב) וכוונס בספרו עירובין, תל-אביב תשי״ד, עמ' 75–126.

ר' שלמה מרדומסקי, דמויות לא ידועות

דמותו המרשימה של האדמו״ר ר' שלמה מרדומסקי, מחבר הספר תפארת שלמה, זכתה לתשומת-לב מיוחדת הודות לסופר אהרן מרקוס (וודס), שנומנה עם מעריציו ופרסמו ברבים. חומר אמין ובעל עניין רב לתולדות חייו ולפעלו נמצאו בספריו של נכדו, יצחק מרדכי רבינוביץ, אב״ד פלאוונה (ואביו של חוקר החסידות י״ע רבינוביץ), אהל שלמה, פיעטרקוב תרפ״ד, ועטרת שלמה, פיעטרקוב תרפ״ו. ספר בוגרפי-חסידי אחר על אודותיו חיבר שמואל צבי הידש, אב״ד ווידזבניק, נפלאות התפארת שלמה, פיעטרקוב תרפ״ג. לאחרונה הופיע הספר מלכות בית ראדומסקי, בני-ברק תשנ״ג, מאת יהושע עזריאל זילברברג, הספר מתאר, ברות הספרות החסידית הפנימית, את שושלת אדמו״רי רדומסקי תוך התמקדות בדמותו של האדמו״ר הרביעי, ר' שלמה חנוך הכהן רבינוביץ, שנספה בימי השואה.

מחקרים מקוריים על דמויות לא ידועות בחסידות פולין חיבר פנחס זליג גליקסמן, שהתפרסם, בעיקר, בשל ספרו עיר לסק וחכמיה, לוודז תרפ״ו. חוץ מן המונוגרופיה הנזכרת לעיל על הרבי מקוצק פרסם גליקסמן קונטרסים קצרים: הרב של שמהה, לוודז תר״ן; על ר' משה נחמיה הכהן מדווארט, שהיה מחלמירי ר' שמהה בונם מפשיטתה רח״ו, יצחק מוורקה; תפארת אדם, לוודז תרפ״ד, וכו'. חומר מעניין על צדיקי קוצק ואיזובוצ'ה; מענה לנחום סוקולוב... ותולדות הרב חסיד ר' הירש טומשוכר כבית אדמו״ר מקוצק ד״ל, לוודז תרע״ב; רבי זאב ליפשיץ – תולדותו ותולדות אבותיו, רבתי וגיטו... מר״ה אברהם מטשכנוב, עיר אזורקוב ורבינה, לוודז תרע״ד.

אש, פיעטרקוב תרע״ה, נכתב בירי אפרים מאור גד זיכלינסקי, מצאצאי של אותו צדיק, ונכלל בו חומר היסטורי בעל חשיבות רבה. בעיקר על תמיכתו של הרבי מוילנין בנסיונות מונוגרופיה מרתקת הוקדשה לדמותו של הצדיק ר' שמואל אבא מוילנין, הספר להב אש, פיעטרקוב תרע״ה, נכתב בירי אפרים מאור גד זיכלינסקי, מצאצאי של אותו צדיק, ונכלל בו חומר היסטורי בעל חשיבות רבה. בעיקר על תמיכתו של הרבי מוילנין בנסיונות

לקבצים הקודמים): כיום החסידות (הופיעו חמישה קבצים: האחרון — שבט תש"ן). לצד קבצים כלליים אלה יש במות מיוחדות לחסידות השונות, ובהן מחפרסם מעט לעת חומר היסטורי וספרותי בעל ערך. כך, למשל, כרמנו, כטאון חסידי אלכסנדר, המופיע בכיכרביק, אור הגנוז לחסידי לוב, ועוד.

חסידות פולין וארץ-ישראל

יחסה של החסידות לארץ-ישראל בכלל, ולתנועה הלאומית והציונית בפרט, נודן במקומות רבים. מטבע העניין, העיסוק בנושא זה היה טבעי, בדרך כלל, בחתמן של מגמות אורתודוקסיות — הניתן לאומיות מחד גיסא, והרדיזת-אפולוגטיות מאידך גיסא. השלכת מאחור על המוקדם והתמודדות מחד גיסא, והרדיזת-אפולוגטיות מאידך גיסא, השלכת הכתובה בנושא זה, חיבורו של יצחק רפאל (ורפל), החסידות וארץ-ישראל, ירושלים ת"ש, היה הראשון שלקט את זכרי היבת הארץ וההכתבה בחסידות, מתוך נסיון להכליט את מכלול חסידות וציון, בעריכת שמעון פדרכוביץ, ירושלים תשכ"ג. וכו מאמרים מאת א"י בורמברג, יחסי ארמ"ר פולין לשיבת ציון (עמ' 50–40), מ' אידלברג, חסידות פשיסחא וזיקתה לארץ-ישראל (עמ' 92–91) ויחסי ארמ"ר פולין לשיבת ציון (עמ' 50–40), נודעו שזכו באוסף מפולין — ארמ"ר ציוני, ספר שרגא, ירושלים תשמ"ב, עמ' 40–50 (נדפס שזכו באוסף מאמריו של רפאל, על חסידות וחסידים, ירושלים תשי"א, עמ' 261–272), ספרו של יצחק אלפסי, החסידות ושיבת ציון, תל-אביב תשמ"ו, המבוסס על עבודת דוקטור שהגיש המחבר לאוניברסיטת בראייל, עוסק בעיקרה בשלהי המאה ה־י"ט ובמאה העשרים, על-פי רוב מתוך גישה אפולוגטית, הבאה להכליט את חלקה של החסידות כבניין הארץ.

מוסיקה חסידית

חתום המוסיקה החסידית בפולין נודן אף הוא במספר פוסומים. הראשון, כנראה, היה מאמרו של א"צ בירנבוים, 'השירה והזמרה בחצרות הצדיקים בפולין (זכרונות והערות)', שהתפרסם בהמשכים בהעלותם, א (1907), גליונות ב–טז. החוקר המובהק של הגנוזן החסידי, מ"ש גשוירי, הקדיש מספר פוסומים לחולדות המוסיקה החסידית בפולין. הן בסקירה כללית: 'לקורות הגנוז החסידי', אוזכרה לנשמח... הרב רבי אברהם יצחק הכהן קוק, מחלקה ד, ירושלים תרצ"ג, עמ' תמו–תצב, והן בקובץ מחקרים ומאמרים בערכתי: נגינה וחסידות כבת קודמיר ובנותיה, ירושלים תשי"ב, בספר הוציא חומר עשיר, לאו דווקא מוסיקלי, לחולדות חסידיות קודמיר ומודרין, רשימה על נגינת החצרות החסידיות בוורשה ובסביבתה פורסם גשוירי באנציקלופדיה של גלילות — וארשה תולדותיה לעיל, החסידות בוורשה). מעצבונו של גשוירי נדפסה רשימתו, עצליל נגינה כבתי (נכונה לעיל, החסידות בוורשה):

ראה: פ"ה וועגטטיין, חליפת מכתבים ביין רא"י וייצצנפולד... (פרק אחד לקורות ההשכלה בקראקא), קראקא תר"ס, עמ' 91–85. מובן שבשל מגמתיהם האנטי-חסידית הגלויות של מחברים אלה יש להזהר מהסקת מסקנות בלי בירור מקיף של מטרותיה הפוליטיות או הסאטיריות של המחבר מצד אחד, והוויאזו למקורות חסידיים ואחרים המצויים בידינו, מן הצד האחר. דוגמה לאפשרויות אלה, ראה במחקרו של חנא שמרקי, 'דברים כהוייתם ודברים שבדמיון בי"מגלה טמורין' של יוסף פרל, ציון, כא (תשס"ז), עמ' 92–99.

העיתונות היהודית, כתבי-עת חסידיים

אין ספק שהזמר עשיר ומגוון לחולדות החסידות טמון בעיתונות היהודית (היומית והפרידית), שנדפסה בשפות שונות באימפריה הרוסית ובפולין, אך גם בארץ-ישראל ובארצות-הברית, משנות השישים של המאה ה־י"ט ועד שיא פריחתה, בהקופה שבין שתי מלחמות העולם. דפי העיתונים גודשים בכרוניקות שוטפות על החסידים ועל החסידות, במאמרים פובליציסטיים אודים או פולמוסים, בזכרי שירה וספרות, בזכרונות וכיוצא באלה. אך למרבית הצער, אין בידינו עד היום מפתחות ממוינים, שיישעו בניגושות לחומר ההיסטורי והספרותי שבעיתונות. מפעל הפרוייקט, שמנהל החוג לידיש באוניברסיטה העברית בירושלים, ממתח בשיטתיות את העיתונות בידיש למן קול מבשר (שהחל להופיע בשנת 1862) ועד תחילת שנות העשרים: אך חומר זה — המתמקד בעיקרו בעיירה הספרותית — נמצא עדיין בשלבי מיון ועיבוד, וטרם נתן את פרוותיו.

ככל שגדלה כשנים האחרונות המודעות ההיסטורית בקרב החסידות לצורך בשימור וכשחזור מורשתן, הולכים ומתפרסמים בכטאוניס חסידיים פנימיים, או בקבצים בעלי תפוצה מצומצמת, מכתבי צדיקים וחומר היסטורי בנושאים שונים ומגוונים. בתעודות אלה, המופיעות על-פי רוב תחת הכותרת 'כתבי קודש', אצור חומר בעל חשיבות משתנה — החל באיגרות הזמנה לשמחות משפחתיות שונות, ולהכריל איגרות תנחומים (שחשיבותן רבה להבנת הארגון החסידי הפנימי וטיב קשריהם של צדיקים אלה עם אלה, כך, למשל, איגרות השתדלות של צדיקי פולין בראשות ר' יצחק מורדוק, שנשלחו בשנות הארבעים אל ר' ישראל מודרין, שגר בסדיגורה, האיגרות, המעידות על יחסיה חסידית שתכליתה התמודדות עם גזרות השלטון הרוסי בסיועו של משה מונטיפיורי, התפרסמו לדאשונה בידי אברהם שישא הלוי בקונטרס 'ימלא פי תהלתך, שנופס בלודון בשנת תשמ"ד במספר טפסים מצומצם, כדורון דרשה לבר-מצווה של כן משפחת המכתב (איגרות אלה נודנות גם במאמרו של דוד אסף וישראל ברטל שנוכר לעיל, חסידות וורקה). עוד מכתבים ניתן למצוא בקבצים חסידיים בעלי אוריינטציה מחקרית, שהתשובים בהם: נחלת צבי — כמה למשנת החסידות ותולדותיה (הופיעו שמונה קבצים: האחרון — שבט תשי"ג); קובץ שפתי צדיקים — מאסף לתורת החסידות, פרסום גזירה וחקר תולדותיה (הופיעו חמישה קבצים: האחרון — כסלי תשי"ג, ובסופו מפתחות מפורטים

תסידות פולין במאה ה־י"ט
 צדיקים ופעשעוּתִיּוּתֵיהֶם ב־הַכְּנַסֶּת כּלֵה ל־שִׁי־עַגְנוֹן. מַחְקָרֵי יִירוּשָׁלַיִם בִּסְפָרֹת עֵבְרִית, ט (תשמ"ו), עמ' 103–124.

ספרות מסעות

בשנים האחרונות, ככל שנפתחה פולין לביקוריהם של תיירים יהודים, התחדש הריטואל החסידי של עלייה לקברות אדמו"רים, הנעשה בדרך המזכירה את מנהגי העלייה לרגל לקברות הצדיקים בארץ-ישראל. סנונית ראשונה, ככל הנראה, של מדורכים המיועדים לתיירים מסוג זה היא ספרו של אברהם מרדכי אלטר (כשני חלקים), בדרוכי פולין האבלות, ירושלים תשמ"ז. הספר, המתאר את מסעו של המחבר באחרים יהודיים בפולין, גודש בעיקר בחומר חסידי – מקורות, זכרונות ומצלומים. באתה שנה נחפרסם גם מאמר של דוד חיים זילבשלא, ציוני קודש – רשמיו סויר כבתי העלמין בפולין ונאליעיה, כרם החסידות, ד (תשמ"ז), עמ' קעא-ריא, אף הוא בתוספת עמורי צילומים.

חסידות פולין בין שתי המלחמות

אף שסוקרדנו הוגבלה בעיקר למאה ה־י"ט, לא נפל שלא לסיים בספרו החשוב ורב החיקף של מנדל פייקאז, חסידות פולין – מגמות רעיוניות בין שתי המלחמות ובגזרות ח"ש–ת"ש"ה (השואה), ירושלים תש"ן. ספר זה פורש לראשונה, בריעה רחבה וכרענות מופלגת, את מפת החסידות הפולנית, את שורשיה במאה ה־י"ט ואת ימי גזולתה ועוצמתה עד לשקיעתה הטרגית ולחיסולה הפיסי בידי הנאצים. התשתית הטקסטואלית העומדת בבסיסו של הספר היא בעיקרה – בדברי פייקאז עצמו, במבוא – קבצי הדרוש והתורות של אדמו"רי פולין ומלמדיהם, שהתפרסמו מתחילת המאה העשרים ועד ערב השואה. ואכן, השאלה העקרונית בדבר המתקפות האקטואליות בספרות זו, ומידת השימוש שניתן לעשות בה לחיזור המציאות החברתית היאלית של החסידות, העלתה במאמר ביקורת על הספר מאת משה קרונה, 'חסידות פולין בין שתי המלחמות', הצופה, 21 בדצמבר 1990. עוד מאמר הערבה עקרוני על ספר זה, ראה: יוסף דן, 'חסידות במאה העשרים', מדעי היהדות, 31 (תשנ"א), עמ' 133–139.

זכרונות וחומר תיעודי רב על החסידות בקהילות פולין בין שתי המלחמות פוזרים בעיקר בספרי הזכרון לקהילות שהוכרו בשואה (ראה לעיל, בפילוגרפידי), ומיצויים דורש עיון נפרד. כאן נמתיחס רק לפלג חסידי קטן, אך ייחודי, שהשפעתו חרוגת מעבר לכותר הכמותי והצורני-האדמו"רי, הם חסידי בוסלב בפולין, שמעט מאוד נכתב עליהם (ראה: פייקאז, שם, עמ' 340–341). מאמרו של הרב משה צבי נריה, 'בתי-המדרש בית אברהם' בפולין (מסדר דְּבַקְרֵי מִזֵּן הַגְּרָאָה קוּק זצ"ל, נאמני חסידות רציני), עיטורים – עיונים לכבודו של משה קרונה, ירושלים תשמ"ז, עמ' 159–181, זכרונותיו של קרונה, מורי ורבותי, אחי ורעי, תל-אביב תשמ"ז, עמ' 38–44, הם דוגמאות להשפעה המיוחדת והמלהיבה שהיתה לחסידות זו על נפשם של צינים דתיים צעירים.

*

צדיקי אלספדר, כרם החסידות, ד (תשמ"ז), עמ' קמה–קנו. פנוניתיקה הלאומית שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים שמורים סטיי הקלטה רבים, תורים ועוד חומר מוסיקלי מאוצר הניגונים של חסידות פולין לגזוניה.

ספרות יפה כמקור היסטורי

ענף לעצמו הוא הכתיבה הפלטרסטיית, הלשה את חומרי המציאות, מסורות שבעל-פה ומקורות כתובים ליצירה ספרותית חדשה. על אף הכדין המצרה ביצירות אלה יש עניין רב בקריאתן. שכן הן משמרות הלכידות אותנטיים ופיסות מציאות חווית, שאין המקורות ההיסטוריים הישירים יכולים להכיל. כעך גוג ומגוג של כוכר שנוכר לעל, נתן לציון – כדוגמאות בלבד – את מחיי החסידים בפולין של עזריאל נתן פרענק, ווארשא תרנ"ו; את סיפורי המקרים של י"ל פדן, שכתונו בעיקר בספריו מפי העם וחסידות (בתוך: כתבי י"ל פדן, הוצאת דביר, תל-אביב בהדפסות רבות), וכמיוחד את ההדמה 'חורבן בית צדיק': שעובדה על-ידי פדן עצמו ליידש בשם ידי גאָלדענע קייט, לידון בדרמה זו מוקדש מאמרו של חנא שמרוק המתפרסם בכרך זה. לצד אלה יש לזכור גם את הרומן ביצירות פולין של יוסף אופאטושו שנוכר לעיל: את המחזה 'חרכי מקוצק' שחיבר צבי כדן (חורגם מיידיש לעברית בידי המחבר ומ"י כר-און, בתוך ספרו של ששה כחרים, תל-אביב תש"ד); את הרומן יושה עגל מאת ישרעל יהושע זינגר (חורגם מיידיש לעברית בידי מ"ז ולפוכסקי, תל-אביב תרע"ו; מהדורה חדשה: תל-אביב תשמ"ח); את ספרו של שלום אש, בעל התהילים (חורגם מיידיש לעברית בידי י"ל כרון, תל-אביב תשי"ג), העוסק בדימתו של ר' יחיאל, 'היהודי הטוב' מנגוטיני; ואת ספריו של אליהו כי טוב, כמו כחורו של מחט, ירושלים 1955.

אנתולוגיות

אנתולוגיה מיוחדת לצדיקי פולין ולתורתם הקדיש הסופר אליעזר שטיינמן בסדרתו כאר החסידות – ספר על אדמו"רי פולין, תל-אביב [תשי"ש]. חומר רב על צדיקיה המפורסמים של החסידות, וכרם גם צדיקי פולין, נאסף ועובד בידי מרטין כוכר בספרו אור הגנוז, ירושלים ותל-אביב תשי"ז (מסודר לפי אישים), ובידי הרב שלמה יוסף זיין, ספרי חסידים, א, תל-אביב תשי"ז; ב, תל-אביב תשל"ג (מסודר לפי פשייות השבוע והמעדיים). גישותיהם הרעיוניות והספרותיות של ענזן רוזיס חסידי מקורי ומעובד, הן בעיבוד הסיפי יש זמיון רב. גם כתבי ש"י ענזן רוזיס חומר חסידי מקורי ומעובד, הן העתקות ישירות ממקורות נדפסים והן זכרונות אישיים ושמצעות בעל-פה, שקלט הסופר והפניו, אולם חומר זה מתייחס בעיקרו לחסידות בודותיה הראשונים או לחסידות גליציה, ורק מייעוטו לאזורים אחרים. דוגמאות לאפשרויות המצויות ככתבי של ענזן בתחום חקר החסידות: יהושע ד' לבנון [= מונדישיין], מוטיבים חב"דיים ב"הגדה" לש"י עגנון, בקורות ופרשנות, 16 (תשמ"א), עמ' 135–153; אברהם הליץ, 'מעשי

ענגין, שמואל יוסף 376	וינשטוק, יצחק שמואל 363
ערטר, יצחק 373	וינשטוק, משה יארד 363
פאקס, יוסף 367	וינרין, אוריאל 361
פרדבוש, שמעון 375	וייס, יוסף 366, 368
פייקאז', מנחם 370, 377	וייצנפלד, אברהם 373–374
פיירשטיין, משה (מוריס) 368	וילנסקי, מרדכי 359, 373
פליישר, עזרא 371	ולפובסקי, מנחם זלמן 376
פרוש, שלום חיים 360, 366	ורסס, שמואל 365
פרל, יוסף 373	וויץ, שלמה יוסף 376
פרנקל, איסר 373	יבולניסקי, אפרים מאיר גד 372
פרענק, עזריאל נתן 365, 376	זלברבוג, יהושע עזריאל 368, 372
פרץ, יצחק לייבוש 376	זלברשלג, דוד חיים 377
צדכובים, אלכסנדר 373	זינגר, ישראל יהושע 376
צמח, שלמה 372	זולטוביק, יהודה ליב 368
קאליש, איטע 371	זק, ברכה 365
קאמלהאר, יקותיאל אריה 362	טרונק, יחיאל ישעיה 371
קונלמס, ג'ק 360	טריווש, יוסף אליהו 364
קוצווייל, ברוך 365	טשרניחה, ראובן חיים אלכסנדר 366
קיציס, גושון 363	יעקבסון, יורם 370
קרונה, משה 377	יעקן, שמואל יעקב 367
ראקאז', יעזר קים קריש 359	כהן, צבי 376
רבנובין, יצחק מרדכי 372	כי טוב, אליהו 376
רבנובין, צבי מאיר 362, 364, 366, 372, 378	כ"ץ, יעקב 358
רוברק–הלברשטאם, יחזקאל 368	לבניא, שלום (ראה: רופן–הלברשטאם)
רוברק–אלברט, עדה 358	לבנין, יהושע ר' (ראה: מונרשיץ)
רוזנשטיין, ניל 359	לבושטיין, יוסף 358–371
רוטנברג, יחזקאל 367	ליינר, יהודה ליב 367, 370–370
רוגנבלום, עמנואל 372	ליינגר, יעקב 367
רפאל, יצחק 360, 375	ליב, ישראל 373
רפפורט–אלברט, עדה 358	ליפסון, מרדכי 367
רשה, פנחס 367	ליפשיץ, מקים 369
שוורצמן, מאיר 370	לנרסברג, מנחם 373
שטיינמן, אליעזר 376	מאהלי, רפאל 358–368
שפר, יצחק 358	מאמלאק, צבי יהודה הלוי 368
שישא, הלוי, אברהם 374	מונדשיין, יהושע 376
שלום, גורשם 363	מוקוטוק, גור 361
שמואל, צבי הייזש [מורוזובניק] 372	מוסקוביץ', צבי 369
שמואל, אפרים 370	מפלדון, אברהם חיים שמוחה 359
שמן, נחמן 359, 365	מפלדון, צבי יחזקאל 359
שמרוך, חנא 374, 376	מנחם, חיים 368
שניידר, אברהם 370	מקובר, יהודה 370
שנפלי, משה 362, 367	מרגלית, דוד 366
שפירא, יעקב 358	מרקיס, אהרן 362–363, 372
שפירא, מלכה 364	נגאל, גוליה 359, 363–364
שי"ץ, רבקה 368	נדיה, משה צבי 377
שיצקי, יעקב 372	סגל, משה צבי 370
שרגאי, שלמה זלמן 369	סריסקי, אהרן 370
	סלוצקי, יהודה 358

עם הייודוע ממדי חורבנה של יהדות פולין בימי השואה, כתב צבי מאיר רכניבוין מאמר נרגש (לחורבן החסידות בפולין, ארשת – ספר שנה של אנגד סופרים דתיים, ירושלים תש"ד, עמ' סד–סט), שביטא את תחושתם של רבים:

לא זכינו עדיין לנהוג לאורה המזהיר [של חסידות פולין], עדיין אינן לנו ספרות על האישים הגדולים שהצניא חסידות זו, ועכשיו – עם החורבן הגדול של עשרת-תפארתנו – יהדות פולין, נדהמים אנו מגודל השבר, מעצם המכה; החורבן הרוחני עוד לא נערך כהלכה. ככו האורות הדולקים, דעכה השלהבת...

יובל שנים אחרי החורבן הנורא עדיין מהדהדים דברים אלה באוזניהם של המבקשים להצית את השלהבת שכבתה ולהציר ידי ושם ליהדות מפארת זו, שלחוחיה רצאצאיה של חסידות פולין הדיסטורית לא נעלמו. הם חיים וקיימים, וממשיכים – אם בורב אם כמעט, איש איש על פי דרכו ואמונתו – את המורשת הרוחנית של אבות-אבותיהם.

מפתח מחברים

בס, דוד 360	בס, יצחק 364
בקר, זכריה 360	אונגר, מנשה 367
בר-און, מ"י 376	אונגר, שמואל 369
ברגמן, אליאונורה 371	אופאטושר, יוסף 376, 367
ברוך, י"ל 376	אורול, אברהם 373
ברומבני, אברהם יצחק 371, 373	אוריין, מאיר 367
ברטל, ישראל 371, 374	אידלבוים, מאיר 358, 366, 375
ברסלי, אברהם (ראה: בנאור)	אידלמן, י' 369
גלבר, נתן מיכאל 366	אלטר, אברהם ישכר 369
גלקסמן, פנחס וליג 367, 372	אלטר, אברהם מרדכי 369, 377
גוריס, זאב 364	אליאור, רחל 365, 368
גורן, צבי 364	אלמן, יעקב 369
גשויר, מאיר שמעון 372, 375	אלפסי, יצחק 359–360, 362, 364, 367, 369, 375
דובנוב, שמעון 358–359	אמרוך, יק סליאן 361
דוד, מסקוב 373	אסף, דוד 366, 371, 374
דינאור, אפרים 373	אריגור, יצחק 365
דן, יוסף 377	ארליך, ישראל 367–368
הדרה, ישעיהו 369	אש, שלום 376
הולץ, אברהם 376	אשכיל, אהרן זאב 358
הורוביץ, צבי 365	באקאן, חיים דוד 363, 373
הפמן, יהושע [מסלוביצ'וב] 373	בובר, מרדכי מרטין 364–365, 376
הלברשטאם, ח' צבי 364	בויאריץ יונתן 360
הרצוג, מרדך 361	בורשטיין, אביעזר 365
השל, אברהם יהושע 367	ביק [שאולין], אברהם 369
וואלד, אהרן 359	בידלבוים, א"י 367, 375
וואלדן, משה מנחם 371	בלבן, מאיר 364, 367
וונדר, מאיר 364	בלין, שמעון 373
וועשטישין, פ"ה 374	בזדב, י' 370
ויל, אל 373	בז'מנחם, נתחל 359
וויין, אברהם 360	בנארי, ניטע 371

דוד אסף

חסידות פולין במאה הי"ט - מצב המחקר
וסקירה ביבליוגרפית

תדפיס מתוך

צדיקים ואנשי מעשה - מחקרים בחסידות פולין

בהוצאת מוסד ביאליק • ירושלים והמרכז לחקר תולדות יהודי פולין ומרכבתם
האוניברסיטה העברית בירושלים

תשנ"ז